

МЕЖІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ГЕНДЕРНЕ САМОВИРАЖЕННЯ

LIMITS OF ENSURING THE RIGHT TO GENDER EXPRESSION

Мацелик Т.О., д.ю.н., професор,
професор кафедри публічного права
Державний податковий університет

Самілик Л.О., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри приватного права
Державний податковий університет

Стаття присвячена гендерній політиці в Україні в контексті забезпечення прав на сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність, а також дотримання принципів рівності, недискримінації, автономії особи та поваги до її гідності при реалізації права на гендерне самовираження.

Проаналізовано міжнародне та національне законодавство на предмет виявлення дискримінаційних норм правового регулювання. Визначено поняття «дискримінація за ознаками СОГІ». Зауважено, що пряма та явна заборона дискримінації за даними ознаками не міститься взагалі в жодному законодавчому акті України.

Встановлено, що громадяни часто зазнають утисків через своє нетрадиційне приватне життя та гендерне самовираження. Серед порушень, що найбільш часто трапляються в цьому контексті є: образи, погрози, приниження людської гідності; фізичне насильство різних ступенів тяжкості; гомофобія / трансфобія в сім'ї; насильство сексуального характеру; напади на ЛГБТ центри / заходи або активістів; погрози зброєю чи її застосування; умисне знищення або пошкодження майна; незаконне збирання та розголошення конфіденційної інформації; гомофобні написи / заклики тощо.

Акцентується увага на важливості окреслених питань в умовах воєнного стану, зокрема, розглянуто мобілізаційну процедуру та особливості виїзду за кордон.

Досліджено проблему реалізації прав трансгендерних людей у сферах освіти, праці, соціального забезпечення та охорони здоров'я, у зв'язку з неможливістю офіційного визнання зміни статі та відповідної зміни імені трансгендерної особи в документах без проведення складних і дорогих хірургічних операцій.

Досліджено статистичні дані та зроблено висновок щодо динаміки позитивних змін у свідомості суспільства та орієнтир на забезпечення основних прав і цінностей людини.

Ключові слова: гендер, гендерна рівність, рівність прав, захист прав людини, забезпечення прав, дискримінація, європейське законодавство, трансгендер, ЛГБТ.

The article is devoted to gender policy in Ukraine in the context of ensuring the rights to sexual orientation and gender identity, as well as compliance with the principles of equality, non-discrimination, individual autonomy and respect for its dignity when exercising the right to gender expression.

International and national legislation was analyzed for the purpose of identifying discriminatory norms of legal regulation. The concept of «discrimination on the grounds of SOGI» is defined. It is noted that a direct and clear prohibition of discrimination based on these characteristics is not contained in any legislative act of Ukraine.

It has been found that citizens are often oppressed because of their non-traditional private lives and gender expression. Among the violations that occur most often in this context are: insults, threats, humiliation of human dignity; physical violence of various degrees of severity; homophobia / transphobia in the family; sexual violence; attacks on LGBT centers / events or activists; threats with weapons or their use; intentional destruction or damage to property; illegal collection and disclosure of confidential information; homophobic inscriptions / appeals, etc.

Attention is focused on the importance of the outlined issues in the conditions of martial law, in particular, the mobilization procedure and peculiarities of going abroad are considered.

The problem of realizing the rights of transgender people in the fields of education, labor, social security and health care was investigated, due to the impossibility of official recognition of gender change and the corresponding change of the name of a transgender person in documents without complex and expensive surgical operations.

Statistical data were studied and a conclusion was made regarding the dynamics of positive changes in the consciousness of society and a guideline for ensuring basic human rights and values.

Key words: gender, gender equality, equal rights, protection of human rights, ensuring rights, discrimination, European legislation, transgender, LGBT.

Наразі в Україні, як і в багатьох інших країнах світу, відбуваються процеси переоцінки цінностей і здійснюється спрямування державної політики першочергово на дотримання загальнолюдських принципів та стандартів, що є пріоритетним для всього цивілізованого світу.

Втілення гендерної політики в Україні та орієнтир на європейські цінності зіштовхується з опором нововведенням та невизнанням певною частиною населення (здебільшого це представники релігійних організацій, люди літнього віку, особи з більш традиційними поглядами). Особливо загострилось дане питання з ратифікацією Україною Стамбульської конвенції 20.06.2022 [1], яка наразі є найбільш всеосяжною міжнародною угодою у цій сфері, що використовується як основа для дій багатьох країн у Європі та за її межами. Проте відразу ж після ратифікації було здійснено невдалу спробу її денонсації, оскільки противники вважали, що дана Конвенція запроваджує в Україні ідеологію гендера.

Слід зазначити, що державна гендерна політика в Україні формується на основі ратифікованих Україною міжнародно-правових актів та регулюється національними нормативно-правовими актами.

Європейська конвенція про захист прав і основних свобод людини визначає: «Здійснення прав та свобод гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, майнового стану, обставин народження або будь-яких інших, політичних та інших переконань, соціального походження чи належності до національних меншин» [2].

Проте, незважаючи на проголошену антидискримінаційну політику громадяни часто зазнають утисків через своє нетрадиційне приватне життя та гендерне самовираження. Дискримінація за ознаками СОГІ – це необґрунтоване та неправомірне обмеження особи або групи осіб через сексуальну орієнтацію та/або гендерну ідентичність у користуванні правами та свободами, якими вільно та без обмежень користуються інші люди.

У 2008 році Україна підписала Декларацію ООН про сексуальну орієнтацію та гендерну ідентичність, яка засуджує насильство та дискримінацію, стигматизацію та упередження за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності [3, с. 36].

Рекомендації CM/Rec (2010) 5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про заходи з боротьби проти дискримінації за ознаками СОГІ були прийняті ще в 2010 р. представниками всіх країн-членів РЄ [4]. Прийняття можна назвати історичним моментом для європейських гомосексуалів і трансгендерів, оскільки в них найбільш повно відображені стандарти в галузі прав людини щодо ЛГБТ, зобов'язання по дотриманню яких взяли на себе усі країни-члени Ради Європи. Особливо важливими є ці рекомендації для тих європейських країн, де ситуація з дотриманням прав ЛГБТ залишає бажати кращого, зокрема й для України. Проте, можемо констатувати, що наша країна досягла зовсім незначних зрушень в даному напрямку.

Водночас, п. 2. ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права визначає, що держави-учасниці повинні забезпечити, щоб сексуальна орієнтація будь-якої особи не була перешкодою для забезпечення прав, закріплених у Пакті [5], наприклад, при оцінці прав на отримання пенсії у зв'язку з втратою годувальника. Крім того, однією із заборонених підстав для дискримінації визнається гендерна ідентичність, оскільки, особи, які є трансгендерами, транссексуалами або інтерсексуалами, часто зазнають порушень прав людини.

Щодо регулювання окресленої проблематики нормами національного законодавства, варто зауважити, що в той час, коли європейські країни впевнено реалізовували політику гарантування рівності прав чоловіків та жінок в різних сферах життя, в Україні протягом тривалого часу вважалося неприпустимим зачіпати гендерні аспекти, особливо в приватно-правовій сфері. Гомофобія стала найбільш виражено проявлятися у законопроектах, спрямованих на заборону «пропаганди гомосексуалізму». Так, можемо згадати з минулого законопроект № 8711 від 20.06.2011 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів в захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір». В пояснювальній записці до нього прописано, що поширення гомосексуальності веде до епідемії ВІЛ/СНІДу, руйнує інститут сім'ї і може привести до демографічної кризи, у зв'язку з чим погрожує національній безпеці України [6]. Також 30.03.2012 у Верховній Раді був зареєстрований ще один законопроект № 10290 «Про заборону спрямованої на дітей пропаганди гомосексуальності» [7]. В подальшому неодноразово вносились законопроекти, якими пропонувалось запровадження адміністративної відповідальності у формі штрафів за пропаганду гомосексуальних і бісексуальних стосунків, а також трансгендерності, зокрема, одним з останніх був законопроект «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за пропаганду відхилення від конституційних норм сім'ї, дитинства, материнства і батьківства» [8]. Однак, всі ці законопроекти були визнані такими, що обмежують права людини та посилюють дискримінацію, відповідно, не були прийняті.

Коли мова йде про рівність статей як ідеал суспільно-політичного розвитку, під цим поняттям можуть розумітися: а) формальна рівність (рівність юридична, закріплена законодавчо); б) рівність можливостей (надання певної законодавчо закріпленої переваги певній соціально-демографічній групі для створення однакових з іншими групами умов на старті); в) рівність результату (цілеспрямоване забезпечення ліквідації для конкуруючих сторін перешкод, які можуть бути зумовлені попередньою дискримінацією) [9, с. 107].

Визначенню юридичної рівності сприяє наліз національного законодавства, що свідчить про значну кількість

норм правового регулювання, які містять ознаки дискримінаційних.

Українське законодавство не визнає можливості укладання між одностатевими партнерами шлюбу та не надає їм жодної іншої можливості офіційного оформлення своїх відносин (ч. 1 ст. 21 «Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка», ч. 2 ст. 3 «Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік...» Сімейного кодексу України (далі – СК України) тощо).

Наразі ст. 74 СК України визначає право на майно жінки та чоловіка, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі [10], виключаючи таким формулюванням регулювання ідентичних правовідносин осіб однієї статі, які проживають разом. При припиненні партнерських відносин як чоловік, так і жінка мають право на отримання половини спільно нажитого майна, кому б із них воно формально не належало, а разі смерті партнера – додатково на спадкування своєї частки в його половині. У разі розриву відносин одностатевих партнерів або смерті одного з них другий партнер має право тільки на те майно, яке є його особистою власністю. Зокрема, якщо спільно придбане житло зареєстроване лише на одного партнера, це призводить до примусового виселення іншого.

Разом з тим, ст. 91 СК України гарантує право на утримання жінки та чоловіка, які не перебувають у шлюбі між собою [10]. Одностатеві партнери такого права позбавлені.

Стаття 211 СК України вказує на те, що усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі [10]. На практиці це насамперед призводить до утиску інтересів дитини, яка виховується одностатевою парою. Адже партнер, який не вважається рідним батьком або усиновлювачем дитини, не несе жодних обов'язків і позбавлений будь-яких прав щодо неї. Зокрема, такий партнер не може отримати відпустку по догляду за хворою дитиною; матеріальну допомогу для її лікування; у свою чергу дитина, яка не є біологічною або усиновленою для одного з одностатевих партнерів, позбавлена права на утримання з його боку та права на пенсію у зв'язку із втратою годувальника у випадку його смерті. У разі смерті біологічного батька (чи біологічної матері) чи усиновлювача дитини, той з партнерів, що залишився живий, втрачає з дитиною будь-який правовий зв'язок, а дитина вважається сиротою, навіть якщо з народження виховувалась обома партнерами спільно.

Вибудовувати просвіщене правове регулювання потрібно з урахуванням загальної заборони дискримінації, що міститься в ст. 24 Конституції України [11], де зазначено, що не може бути привілеїв чи обмежень за різними ознаками. Доповнює правове регулювання щодо заборони дискримінації Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» [12]. Оскільки перелік зазначених ознак в законодавстві є відкритим, можна допустити, що підпадають під цю статтю також ознаки сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, однак в Україні відсутня судова практика чи будь-які офіційні тлумачення цього положення, які б підтверджували таку думку. Пряма та явна заборона дискримінації за даними ознаками не міститься взагалі в жодному законодавчому акті України. Численні пропозиції правозахисних та ЛГБТ організацій включити ці ознаки до списку підстав, за якими заборонено дискримінацію, було проігноровано.

Слід зазначити, що прояви як прямої, так і прихованої дискримінації мають місце в суспільному житті. Так, до Уповноваженого у 2021 році звернулося 18 осіб щодо порушення прав і свобод представників ЛГБТ спільноти на рівність, зокрема на захист від дискримінаційних дій, належне розслідування злочинів на ґрунті нетерпимості за ознаками сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, майнових та немайнових прав через неможливість укладення угоди цивільного партнерства. Ще 15 таких порушень виявлено під час проведення моніторингу ЗМІ

та соціальних мереж [3, с. 36]. Також з початку 2022 року моніторинговою мережею Центру «Наш світ» було задокументовано 64 випадки дій на ґрунті гомофобії та трансфобії, дискримінації та інших порушень прав за ознаками СОГІ, як в Україні (62), так і за кордоном – стосовно українських громадян, які залишили Україну у зв'язку з бойовими діями (2) [13]. Серед порушень, що найбільш часто трапляються в цьому контексті є: образи, погрози, приниження людської гідності; фізичне насильство різних ступенів тяжкості; гомофобія / трансфобія в сім'ї; насильство сексуального характеру; напади на ЛГБТК центри / заходи або активістів; погрози зброєю чи її застосування; умисне знищення або пошкодження майна; незаконне збирання та розголошення конфіденційної інформації; гомофобні написи / заклики тощо.

Окремою проблемою, що створює труднощі в реалізації прав трансгендерних людей у сферах освіти, праці, соціального забезпечення та охорони здоров'я, є неможливість офіційного визнання зміни статі та відповідної зміни імені трансгендерної особи в документах без проведення складних і дорогих хірургічних операцій. Зокрема, Основи законодавства про охорону здоров'я в ст.51 закріплюють положення про те, що особі, якій було здійснено зміну статеві належності, видається медичне свідоцтво, на підставі якого надалі вирішується питання про відповідні зміни в її правовому статусі [14]. Додатково врегульовується це питання наказом Міністерства охорони здоров'я №1041 від 05.10.2016 «Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення» [15]. У результаті транссексуальна людина, яка не має бажання чи коштів на проведення такої операції, або якій проведення такої операції протипоказано за станом її здоров'я, змушена жити за документами, які не відповідають її психологічній статі, зовнішності та поведінці.

Також особливо важливого значення набувають окреслені питання в умовах воєнного стану. Трансгендерні особи в Україні не можуть бути призвані на службу в Збройних Силах та повинні бути взагалі зняті з військового обліку у випадку явно вираженої транссексуальності (діагнози транссексуалізму і гендерної дисфорії – F64.0 і F64.8 згідно Міжнародної класифікації хворіб 10 редакції), якщо таким буде рішення медичної комісії при військоматі, яке ґрунтується на висновку спеціалізованої лікарської комісії [13]. Це, зокрема, надає право виїзду за кордон трансгендерним жінкам, навіть, якщо фактично зміна статі ще не внесена в документи, що посвідчують особу. Відповідно, трансгендерні жінки, в документах яких зазначена чоловіча стать, підлягають призову на військову службу і на них поширюються обмеження на виїзд за кордон для чоловіків.

В той же час прикладом прогресуючих змін є поновлення прав представників ЛГБТ спільноти у медичній сфері щодо донорства. На виконання рекомендацій Уповноваженого щодо усунення дискримінації представників ЛГБТК-спільноти у зв'язку із обмеженням права осіб, які мають гомосексуальні стосунки, бути донором крові, наказом МОЗ від 08.02.2021 № 207 «Про внесення змін до Порядку карантинізації донорської плазми та до Порядку медичного обстеження донорів крові та (або) її компонентів» вилучено з Порядку медичного обстеження донорів крові та компонентів крові, затвердженого наказом МОЗ від 01.08.2005 № 385 «Про інфекційну безпеку донорської крові та її компонентів» норму, згідно з якою донорами не могли стати особи, які мають гомосексуальні стосунки [3, с. 38].

Також актуальною є проблематика домашнього насильства через сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентифікацію. Існує декілька стандартних ситуацій такого насильства. Найчастіше зустрічаються спроби з боку батьків (родичів) насильницькими методами («вилікувати» або «переконати») свою гомосексуальну або транссексуальну

дитину. Хоча Законом України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» гарантується постраждалим особам безпека та основоположні права і свободи людини і громадянина, зокрема права на життя, свободу та особисту недоторканість, на повагу до приватного та сімейного життя, на справедливий суд, на правову допомогу, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [16], однак жертви насильства часто просто бояться звернутися за захистом та допомогою до відповідних установ. Співробітники спеціальних кризових центрів, поліції, медичних закладів, зазвичай, стикаючись з випадками домашнього насильства проти ЛГБТ людей, діють із особистих, часто гомофобних та трансфобних переконань [17]. Жінки нетрадиційної сексуальної орієнтації, які мають дітей, опиняються в особливо вразливому становищі, тому що в очах широкого суспільства гомосексуальність сприймається як прояв аморальності, внаслідок чого чоловік отримує можливість шантажувати свою дружину тим, що забере у неї дітей. Трапляються також випадки домашнього насильства і в одностатевих сім'ях. Однак, оскільки жоден законодавчий акт України не містить явної згадки про те, що одностатеві партнери можуть створювати сім'ю, на такі правовідносини не поширюються відповідні правові норми, які захищають в аналогічних ситуаціях чоловіка та жінку як подружжя. Проте, обов'язково потрібно реагувати на випадки дискримінації, використовувати можливі форми та способи захисту для відновлення своїх прав, інформувати громадські організації про такі випадки.

Одним із шляхів розв'язання проблеми, визначених Концепцією комунікації у сфері гендерної рівності є засудження проявів сексизму, дискримінації за ознакою статі, насильства за ознакою статі, що також часто проявляється через сексуальне насильство та сексуальні домагання, та формування нульової толерантності до цих явищ; спрямування кампаній як на кривдників, так і на постраждалих осіб; широкого висвітлення таких випадків в засобах масової інформації без засудження та звинувачення постраждалих осіб і моніторингу розвитку ситуацій [18].

З метою захисту майнових і немайнових прав різностатевих і одностатевих пар, зокрема володіння та наслідування майна, утримання одного партнера іншим у разі непрацездатності, права не свідчити проти свого партнера Уповноваженим у Щорічній доповіді за 2020 рік було рекомендовано Кабінету Міністрів України розробити та подати на розгляд Верховної Ради України законопроект про легалізацію в Україні зареєстрованого цивільного партнерства [19].

Водночас соціологічне опитування, проведене у травні 2022 року Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Центру «Наш світ», продемонструвало радикальне поліпшення ставлення українського суспільства до ЛГБТ людей, яке відбулося за останні роки. Порівняно з результатами попереднього аналогічного опитування у 2016 році, кількість дружніх до ЛГБТ відповідей виросла у два-п'ять разів. Зокрема, у півтора рази скоротилася кількість тих, хто взагалі негативно ставиться до ЛГБТ (з 60,4% до 38,2%), вчетверо зросла кількість тих, хто ставиться до ЛГБТ позитивно (з 3,3% до 12,8%), і у півтора рази – тих, хто ставиться до них байдуже (з 30,7% до 44,8%). З 2016 року вдвічі зросла частка тих, хто декларативно підтримує їх повне рівноправ'я (з 33,4% до 63,7%), і майже вдвічі зменшилася частка тих, хто вважає, що права ЛГБТ людей мають бути певним чином обмежені (з 45,2% до 25,9%). Так само, вдвічі зменшилася кількість тих, хто вагався з відповіддю: з 21,3% до 10,4%. У п'ять разів виросла підтримка запровадження реєстрованого цивільного партнерства для одностатевих пар – з 4,8% до 23,6%, і в півтора рази збільшилася кількість тих, кому це питання байдуже – з 18% до 27,1%. Таким чином, проти одностатевих партнерств вже виступає менше половини українців, а саме 41,9%, тоді як

у 2016 році таких було 69% [13]. Така динаміка свідчить про позитивні зміни у свідомості суспільства та орієнтир на забезпечення основних прав і цінностей людини, незважаючи на стереотипне мислення, яке закладалось та пропагувалося десятиліттями до цього.

Загалом, дискримінація та насильство щодо різноманітної сексуальної орієнтації, гендерної ідентичності та самовираження або статевої характеристик існує в різних формах у більшості світових культур. Глибоко вкорінені упередження, посилені дискримінаційними законами, призводять до відсторонення суспільства від ЛГБТ спільнот, їх ізоляції та дискримінації.

Право на гендерне самовираження означає можливість особи вільно поводити себе в суспільстві з урахуванням

соціальної ролі, в якій вона себе відчуває. Проте, незважаючи на широке міжнародно-правове та національне регулювання у сфері забезпечення права особи на гендерну ідентичність, досить часто порушуються права громадян за цією ознакою. Тому вжиття заходів щодо належного дотримання принципів рівності, недискримінації, автономії особи та поваги до її гідності при реалізації права на гендерну ідентичність, толерантності та прийняття різноманітності має вирішальне значення.

Виконання взятих Україною зобов'язань в напрямку забезпечення гендерної рівності вимагає осмислення національних можливостей для їх реалізації та сприйняття, урахування історичної практики та досвіду зарубіжних країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ратифікацію Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2319-IX. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2319-20>.
2. Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms dated November 4, 1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. 2021. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2021.pdf>.
4. Recommendation CM/Rec(2010)5 of the Committee of Ministers to member states on measures to combat discrimination on grounds of sexual orientation or gender identity (Adopted by the Committee of Ministers on 31 March 2010 at the 1081-st meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://wcd.coe.int/wcd/ViewDoc.jsp?id=1606669&Site=CM&BackColorInternet=C3C3C3&BackColorIntranet=EDB021&BackColorLogged=F5D383>.
5. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text.
6. Проект закону № 8711 від 20.06.2011 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів в захисту прав дітей на безпечний інформаційний простір». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=40734.
7. Проект закону № 10290 від 30.03.2012 «Про заборону спрямованої на дітей пропаганди гомосексуальності». URL: <https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=43007&pf35401=223680>.
8. Проект закону № 6327 від 19.11.2021 «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо відповідальності за пропаганду відхилення від конституційних норм сім'ї, дитинства, материнства і батьківства». URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73240.
9. Силантьєва І.В. Гендерно-чутлива політика як ознака сучасного демократичного розвитку. Громадянське суспільство як чинник модернізації сучасної держави: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 20 квітня 2021 р.). Київ: Київський регіональний центр НАПрН України, 2021. 248 с.
10. Сімейний кодекс України: Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2947-14>.
11. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
12. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні: Закон України 06.09.2012 № 5207-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text>.
13. Становище ЛГБТК в Україні у 2022 році. Правозахисний ЛГБТ центр «Наш світ». 2022. URL: <https://gay.org.ua/publications/Situation-of-LGBTQ-in-Ukraine-Summer-2022-UKR.pdf>.
14. Основи законодавства про охорону здоров'я: Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text>.
15. Про встановлення медико-біологічних та соціально-психологічних показань для зміни (корекції) статевої належності та затвердження форми первинної облікової документації й інструкції щодо її заповнення: наказ Міністерства охорони здоров'я №1041 від 05.10.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1589-16#Text>.
16. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#top>.
17. ЛГБТ – вектор України. Збірник звітів по моніторингу. К.: Центр «Наш мир. 2013. 160 с.
18. Про схвалення Концепції комунікації у сфері гендерної рівності: Розпорядження КМУ від 16.09.2020 №1128-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128-2020-%D1%80#Text>.
19. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. 2020. URL: <https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/schoricha-dopovid-2020.pdf>.